

INHOUD

- 7 Voorwoord
- 11 Inleiding
 - 12 *Het gezin Spaanderman*
 - 12 *Het ouderlijk gezin van vader Louis*
 - 13 *Het ouderlijk gezin van moeder Aag*
 - 15 *De familie Van Santbrink*
- 17 Een zogenaamd 'Ausweis', een onmisbaar iets in deze benarde tijden
- 29 Het dalen van de parachutisten
- 37 De moffen, onze 'beschavers'
- 47 Aardappelen schaars, 1 kg per bon
- 55 De seringenboom stuk gezaagd
- 61 Jan is natuurlijk weer het slachtoffer in de familie
- 65 Natuurlijk houden we de moed hoog
- 73 Onze gereformeerde gemeente is ook doormidden gebroken
- 77 Door de grond van schrik en ergernis
- 83 Groenten genoeg hier, maar alles zwart
- 89 Zwijntjesjagers op de loer
- 95 Koud en moedeloos te huilen op de divan
- 107 De schep vaarwel gezegd
- 111 De suikerziekenoewijzing voor groenten
- 115 Altijd regen en nog eens regen en alles onder water
- 121 De eerste Sint Nicolaas dat we niets, maar dan ook niets hadden
- 127 De heele week wilde ik al schrijven
- 133 M'n Drentsch avontuur
- 135 Er is wat te halen moet je denken uit Friesland
- 141 Even een lettertje erbij in
- 149 Terwees gortvlap, het moet erg lekker zijn

- 153 Door de Grüne Polizei van hun bed gelicht
157 M'n vrijgezellenbestaan is voltooid verleden tijd!
161 Het echte leven, wat zoo wreed kan zijn en je zooveel ontnemt
171 Een voorspoedige reis, hoewel geheel tegenwind
175 Een soort woestijn, vol geraamten
181 Dat het toch altijd die stakkerd moet treffen
185 Hier eten we gelukkig geen tulpebollen
191 Misschien zit de Rus dan wel in Berlijn
195 Een stelselmatig in 't leven geroepen verhongeringsysteem
201 Gekidnapt en naar Duitschland gevoerd
209 Voorspoedige doch koude reis gehad
213 Heel Den Haag brandt
217 Wat fijn dat je Moe nog zoo goed hebt aangetroffen
223 Overgeplaatst uit het strafkamp
227 We slapen nu 'ergens in Nederland'
231 Door een ziekte!
 234 *We wisten het niet*
 235 *We konden het ons niet voorstellen of geloven*
 237 *We wilden het niet weten*
 238 *We herinneren het ons niet*
245 Niettegenstaande ze 45 pond is afgevallen
249 Doch toen zijn de Canadezen erheen gegaan met vlammenwerpers
271 's Nachts slapen zonder honger
277 Epiloog
281 Editeursverantwoording
283 Bibliografie
285 Dankwoord

VOORWOORD

Loek Spaanderman vertelt:

Op een zonnige middag stond ik op het trottoir voor het huis van de familie Van Santbrink, toen een colonne Duitse militairen langs marcheerde. Ik zal wel wat misprijzend gekeken hebben (allicht!) want de commanderende officier liet de troep stilhouden (met een bars commando), kwam op mij toelopen en gaf me een harde stomp midden in m'n gezicht. Ik ben flitsend hard weggerend in de hoop dat ze niet zouden schieten en om te voorkomen dat ze me zouden arresteren. Vooral dat laatste was belangrijk. Gelukkig kwamen ze me niet achterna.

De officieren van het leger, de Wehrmacht, maar ook toch wel veel van lagere rang, liepen rond met de air van de overwinnaar, met een duidelijk blijk van superioriteit. Natuurlijk waren er uitzonderingen, maar het geheel veroorzaakte toch een zekere beklemmende sfeer. De bezettende macht was zeer duidelijk aanwezig. En meer nog dan hun zichtbaarheid op straat en in het openbare leven, waren de talloze verordeningen en maatregelen die het normale leven beknotten. Voldeed je er niet aan, dan volgden buitensporig hoge straffen.

Loek Spaanderman maakt deel uit van die steeds kleiner wordende groep mensen die de Tweede Wereldoorlog nog bewust heeft meegemaakt: toen de Duitsers in 1940 Nederland binnenvielen, was hij zeventien. Over zijn avonturen in de oorlog heeft hij altijd verhalen verteld aan zijn kinderen en kleinkinderen. Hij beleefde dan ook veel: hij wist zich met een list te onttrekken aan de Arbeitseinsatz en ondernam voedseltochten en verzetsactiviteiten. Maar ondertussen ging het leven gewoon door: hij studeerde

af, begon met werken en ontmoette het meisje met wie hij later zou trouwen. Uit de oorlogstijd heeft hij een flinke stapel brieven bewaard die zijn familie in Friesland, Den Haag en Amsterdam schreef naar het gezin Spaanderman in Voorschoten.

Loek Spaanderman is de opa van Nieske, hoewel het inmiddels voelt alsof hij de opa van beide auteurs is. Ik – Nieske – ontdekte de brieven van mijn opa in een kist op zolder, en had mijn hele leven al vaak verhalen uit de oorlog gehoord als ik op bezoek was bij mijn grootouders. Ik – Lisanne – was op dat moment nog student Redacteur/Editor met een grote fascinatie voor de Tweede Wereldoorlog en een piepklein beetje verstand van boeken schrijven. Na het lezen van alle 120 brieven was duidelijk dat dit verhaal anders is dan dat uit de geschiedenisboeken. De brieven verhaalden weinig van de grote oorlogsgebeurtenissen – Hitler wordt slechts één keer genoemd – maar veel meer van wat je als gewone Nederlander beleefde tijdens de bezetting: honger, angst, kou en bezorgdheid om familie en vrienden.

We tikten de brieven uit en moderniseerden de spelling omwille van de leesbaarheid. We schreven een toelichting om de brieven goed te kunnen plaatsen en begrijpen. Deels was dat historische achtergrond: hoe werkte het systeem met distributiebonnen? Waarom werden gas en elektra afgesloten? Maar ook: wie waren al die familieleden precies? Zo groeide de bundeling brieven uit tot een boek over de Hongerwinter, gebaseerd op een selectie van de interessantste brieven. We lazen het dagboek van Loek Spaanderman uit de oorlog en zijn niet-gepubliceerde memoires uit de jaren negentig. We vonden het dagboek van een van de brieven-schrijvers in het NIOD-archief en raadpleegden diverse boeken, waaronder *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van Loe de Jong, het indrukwekkende boek in 29 banden dat we al jaren bij onze grootouders in de boekenkast hadden zien staan. En we vroegen Loek zelf de oren van het hoofd, soms bij hem thuis in Assen maar nog veel vaker per e-mail. Daar waar Loek geciteerd wordt, putten we uit deze gesprekken.

Het resulteerde in dit boek over ‘de laatste akte’ van de oorlog, zoals een oom van Loek treffend schreef in het najaar van 1944. Toch hebben we uitdrukkelijk geen geschiedenisboek willen schrijven, maar eerder een kleine geschiedenis in het groot. Of beter gezegd: talloze kleine portretten van familieleden die elk de oorlog op hun eigen manier beleven. Voor veel mensen is de Tweede Wereldoorlog vooral iets wat zich afspeelt in geschiedenisboeken. Iedereen leert op school over Hitler, D-day en de

Holocaust. Romans en films vertellen de grote oorlogsverhalen over Jodenvervolging, verraad en verzet. Maar wat als je geen Jood was, geen held, en geen verrader? Hoe zou je dan de oorlog hebben beleefd?

Met *Oorlogsbrieven* willen we een breed publiek kennis laten maken met het dagelijks leven in de Hongerwinter. In brieven die tussen september 1944 en juni 1945 aan één gezin zijn verstuurd volgen we een familie die verspreid over Nederland woonde. Vooral de verschillen tussen de levens van deze mensen vallen op. In Holland heerste er ernstige honger in de winter van 1944-1945, terwijl Friesland relatief gezien minder te lijden had. Waar de ene helft van de familie dus schapenvlees roosterde, at de andere nog maar een suikerbiet. Helpen konden ze elkaar nauwelijks, want het vervoer werd belemmerd, maar brieven en af en toe een pakketje aardappelen vonden wel hun weg naar Holland. In het boek volgen we gewone mensen, die leefden en overleefden in een uitzonderlijke episode uit de Nederlandse geschiedenis.

INLEIDING

Loek Spaanderman schreef op 28 december 1944 aan zijn beste vriend Dick:

En hoe gaat het zoal met jou? We zullen hopen van nog steeds goed. Hier is alles nog bij het oude. Wel wat magerder dan voorheen, maar dat is het ergste niet. Vooral in de grote steden wordt de toestand met de dag hopelozener. Geen brandstof, te weinig eten, enz. Het is van harte te hopen dat we geen strenge winter krijgen, want de gevolgen zijn dan niet te overzien.

Zoals we nu weten zou de angst voor een strenge winter reëel blijken. Loek voorspelde al dat vooral de grote steden het moeilijk zouden krijgen. En hij kon het weten: uit de brieven van de Amsterdamse en Haagse familie van zijn moeder sprak aanmerkelijk meer honger dan uit de brieven van de Friese familie van zijn vader.

De oorlogsbrieven concentreren zich voor het grootste deel rondom het gezin Spaanderman: Loek (doopnaam Louis Laas), zijn broer Arnold en hun ouders Louis en Aag (Aagje). Brievenschrijvers zijn onder anderen oma, ooms en tantes Spaanderman, en familieleden van de kant van Aag: de familie Van Buuren. Allen behoren ongeveer tot dezelfde maatschappelijke klasse en hebben dezelfde gezindheid, omdat de Nederlandse bevolking in de jaren veertig nog flink verzuild was. De brievenschrijvers en -ontvangers kwamen allen uit de gegoede middenstand – onderwijzers, winkeliers en ambtenaren – en gingen allen naar de gereformeerde kerk.

LOEK SPAANDERMAN, 22

Voorschoten

ARBEIDSCONTRACTANT

BIJ DE RECHERCHECENTRALE

Loek Spaanderman (in 1944)

HET GEZIN SPAANDERMAN

Het gezin Spaanderman woonde aan een boomrijke laan in Voorschoten. Vader Louis Spaanderman had een leidinggevende functie bij de Koninklijke Begeer, een zilverfabriek. Hij was fel anti-Duits en zat tijdens de oorlog in het verzet. Wat hij daar precies deed is nooit helemaal duidelijk geworden, want over die dingen had je het binnen het gezin gewoonlijk niet. Louis was getrouwd met Aag van Buuren, die het huishouden runde, zoals de meeste getrouwde vrouwen in die tijd. Ze hadden twee zoons, Loek en Arnold. Loek rondde in het eerste jaar van de oorlog de hbs af en ging daarna aan de slag als arbeidscontractant bij de Rijksidentificatiedienst, een onderafdeling van de Recherchecentrale in Den Haag. Arnold was tijdens de Hongerwinter zeventien jaar oud en zat nog op school, totdat die werd gesloten op last van de Duitsers. In de brieven wordt het gezin Spaanderman vaak aangeduid met hun initialen: 'L., A., L. en A.' of alternatieven, variërend van simpelweg 'LALA' tot 'L.A.L.L.A.', waarbij Loek wordt aangeduid met zijn volledige naam, Louis Laas.

HET OUDERLIJK GEZIN VAN VADER LOUIS

Louis Spaanderman was opgegroeid in Harlingen, in een groot gezin. Hij had drie oudere broers: Paul, Piet en Willem (in de brieven ook Wim genoemd). Na Louis werden nog vijf kinderen geboren: Jaap, Cees, Rienk, Menno en Louise. Het was een hecht, streng calvinistisch gezin, met aan de muur een portret van Abraham Kuyper, de grondlegger van de ARP en Gereformeerde Kerk, maar ook een gezin met een sportieve en artistieke inslag. Er werd

gezwommen, gezeild, hardgelopen, getennist, en voor de avonden waren tekenen, schilderen, houtsnijden en vioolspel geliefde tijdsbestedingen.

De ouders van Louis hadden een eigen schoenenwinkel met reparatiewerkplaats aan de Noorderhaven in Harlingen. Veel van de kinderen zijn in Friesland blijven wonen; Piet, Willem en Louise zelfs bij hun moeder, 'oma Spaanderman', in het ouderlijk huis. Piet had de schoenzaak van zijn ouders overgenomen nadat zijn vader Laas in 1929 op vierenzeventigjarige leeftijd was overleden. Willem had een eigen smederij in Harlingen. Louise, de jongste zus, overleed in april 1944 onverwachts aan een tumor in haar buik.

Jaap en zijn vrouw Griet woonden ook in Harlingen, met hun zoon Nicolaas; Jaap werkte daar als timmerman-aannemer. Cees verhuisde naar Franeker en opende daar een banketbakkerij. Rienk woonde samen met haar man Jan de Jong aan de haven in Harlingen, waar Jan bij een scheepvaartkantoor werkte. Het stel was kinderloos. Menno was getrouwd met Louisa en werkte als boekhouder bij de General Steam Transport Company, een Engelse rederij met een wekelijkse lijndienst van Harlingen naar Londen. Na een verbroken verloving verliet Paul het voor hem te provinciale Harlingen en verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij boekhouder werd bij behangfabriek Rath en Doodeheefver.

JAN DE JONG, 40

Harlingen

WERKZAAM

BIJ SCHEEPVAARTKANTOOR

Jan de Jong (in 1990)

HET OUDERLIJK GEZIN VAN MOEDER AAG

De ouders van Aag, Arnold en Jenneke van Buuren, woonden in Amsterdam aan de Putterstraat 10. Nadat Arnold in 1942 op zevenzeventigjarige leeftijd overleed, bleef Jenneke, 'oma Van Buuren', in haar eentje in de be-

nedenwoning wonen. Bij leven was opa Van Buuren scheepstimmerman op de werven, bij de Amsterdamse Droogdok Maatschappij. Oma van Buuren zorgde thuis voor de kinderen en het huishouden. In haar brieven wordt het verschil tussen de generaties duidelijk: waar de jongeren en de generatie van vader Louis foutloos prozaïsche brieven opstelden, hield oma van Buuren de vooroorlogse spelling aan en is te zien dat zij gebrekkige kennis van het Nederlands had. Ze had weinig opleiding genoten en voor de oorlog was er voor haar geen noodzaak om probleemloos Nederlands te schrijven. Dit blijkt ook uit de brieven van oma Spaanderman uit Harlingen, zij het in mindere mate.

Aag had vijf broers, van wie er drie regelmatig brieven stuurden: haar oudere broer Louis en haar jongere broers Cris en Cor. Louis van Buuren woonde met zijn vrouw Jane en hun zoon Evert in Amsterdam (J.I.E. in de brieven). Louis' dochter Jenny was vlak voor de oorlog getrouwd met Barend; samen met hun dochtertje Helga woonden zij in Den Haag. Cris was een avonturier: in zijn jongere jaren had hij in Zuid-Amerika en Nederlands-Indië gewerkt voor verschillende oliemaatschappijen, waaronder de Bataafse Petroleum Maatschappij (wat later Shell werd). Toen hij uit Zuid-Amerika vertrok, bleef zijn eerste echtgenote daar achter. Officieel gescheiden zijn ze nooit, wat een probleem opleverde toen Cris later in Nederland met een andere vrouw wilde trouwen. Zijn zwager, Louis Spaanderman, wist uiteindelijk te regelen dat Cris in Voorschoten kon trouwen. Cris kreeg één kind met zijn tweede vrouw, die niet lang daarna overleed. Vlak voor de oorlog vestigde Cris zich in Den Haag en ontmoette hij Jo Wiltink, een dertien jaar jongere vrouw, met wie hij in 1944 trouwde.

Aags jongere broer Henk woonde in de jaren dertig in Melbourne en was daar getrouwd met de Australische Conny. In 1934 zouden Henk en Conny samen met hun zoontje Arnold voor een vakantie naar Nederland komen, want Conny was daar nog nooit geweest. Enkele dagen voor hun vertrek verdronk Henk in zee: hij stond aan de kust op een rots toen een grote golf hem onverwachts greep en meesleurde. Hij is nooit gevonden. Conny vertrok toch uit Australië, samen met de kleine Arnold. Ze verbleven eerst enige tijd bij Henks jongere broer Cris, die toen in Nederlands-Indië woonde. Later reisden ze door naar Nederland, waar ze voornamelijk begeleid werden door Cor, de jongere broer van Cris en Henk. In 1937 trouwde Conny met Cor en tijdens de oorlog woonden zij samen met Conny's zoontje Arnold in de Johan Keplerstraat in Amsterdam. De brieven uit het huishouden van Cor, Conny en Arnold werden

vaak ondertekend met 'C.C.A.', waardoor het niet altijd duidelijk is wie er aan het woord was.

COR VAN BUUREN, 44

Amsterdam

AMBTENAAR BIJ DE

RAAD VAN ARBEID

Cor van Buuren (in ±1945)

DE FAMILIE VAN SANTBRINK

Loeks beste vriend was Dick van Santbrink. Ook de familie Van Santbrink behoorde tot de gegoede middenstand; vader Van Santbrink werkte bij de Sociale Verzekeringsbank. Omdat Voorschoten in die tijd maar zo'n negenduizend inwoners had en het bij de familie Van Santbrink altijd zoete inval was, kenden de families elkaar goed. Loek ging naar dezelfde school als Dick, de derde zoon van de Van Santbrinks, en de twee werden al snel vrienden.

DICK VAN SANTBRINK, 23

Voorschoten

STUDENT AAN DE

VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM

Dick van Santbrink (in 1941)